

Marek Goszyła

Twierdza Przemysł – nowe wyzwanie dla konserwatorów

W preambule Karty Kraków 2000 dziedzictwo nie jest definiowane, bowiem przyjęto, że „Można jedynie zdefiniować sposób, w jaki dziedzictwo może być identyfikowane”¹. Bogusław Szmygin omawiając koncepcję zabytku i doktryny konserwatorskie zaznacza, że pojęcie dziedzictwa nie jest opracowane od strony teoretycznej. Powodować to może w ochronie zabytków brak współfunkcjonowania teorii z praktyką². Pragnąc minimalizować rozbieżności pomiędzy teorią a praktyką należy poprawnie stymulować i wytyczać cele i metody w projektach restauracji. Podjęcie działań wobec obiektu zabytkowego skutkuje odpowiedzialnością za zachowanie dziedzictwa. Zaprogramowanie prac konserwatorskich staje się więc możliwym przy przeprowadzeniu w sposób wyczerpujący funkcjonujących i uznanych metod z użyciem sprawdzonych narzędzi badawczych.

Problemami badawczymi i konserwatorskimi fortyfikacji obronnych zajmowali się J.T. Frazik, J. Bogdanowski³. Wskazywali na potrzebę kontynuacji badań zarówno archeologicznych, jak i architektonicznych, gdyż stan rozeznania dzieł obronnych jest niewielki. Prace terenowe i wszechstronne studia archiwalne powinny być ujęte w wielosezonowe programy badawcze. Tylko tak przyjęty w sposób kompleksowy projekt badawczy może przyczynić się do uzupełnienia posiadanego zasobu wiedzy z zakresu formowania się obwarowań obronnych, weryfikacji funkcjonujących poglądów o fazach rozwojowych dzieł obronnych, a w konsekwencji pozwoli wypracować wnioski konserwatorskie.

J. Bogdanowski proponuje klasyczną drogę działań konserwatorskich: konserwację zachowawczą, integrację, rekonstrukcję, a nawet rekompozycję. Głównym celem rewaloryzacji byłyby zamierzenia turystyczne, dydaktyczne, mieszkaniowe i rekreacyjne. W sposób szczególnie zaznaczono potrzebę zachowania terenów z pozostałościami fortyfikacyjnymi w gestii miasta (gminy miejskiej), bowiem po-

zostawienie działek miejskich w gestii władz samorządowych daje możliwości nie tylko zachowania relikwów obronnych, ale ich ekspozycji⁴.

Szeroką dyskusję ukierunkowaną na temat wartości dzieł obronnych nowożytnych, szans ochrony i adaptacji Twierdzy Przemysł przeprowadzono w pozycji „Twierdza Przemysł, wczoraj, dziś, jutro”⁵. Za fundamentalny problem adaptacji fortów przyjęto kwestię adekwatności nowej funkcji do ich istoty, określonej jako zespół wartości niematerialnych. Autorzy w sposób słuszny opowiadają się za kompleksowym rozumieniu fortu jako całości złożonej ze zbioru różnych elementów. Taki pogląd na dzieła obronne stanowi podstawę do całościowego formułowania funkcji adaptacyjnych⁶.

Problem zachowania, ochrony i adaptacji w skali pojedynczych fortów jest rozpatrywany w skali całego założenia Twierdzy Przemysł uwzględniającej kompozycję przestrzenno-krajobrazową fortów, szanieców okopów, dróg i ich związków z panoramą i widokami⁷.

Zaproponowana została charakterystyka cech obiektów fortyfikacyjnych. Wyróżniono cechy: istnienia i postaci. Nakreślono modele procesu przemian byłych warowni: historyczny, współczesny, przyszły. Podano drogę analizy poszczególnych elementów fortecznych w oparciu o kolejność zagadnień: określenie zasobu, waloryzację, wytyczne i możliwości adaptacyjne. Przyjęto zasadę, że modele przemian powinny służyć planowaniu, zaś analiza struktury projektowaniu. Autorzy stworzyli tzw. „typologię” ochronno-adaptacyjną dzieł fortecznych⁸.

W pracy przy omawianiu modeli procesu przemian dzieł obronnych w definiowaniu modelu przyszłego wprowadzono między innymi pojęcie modelu indukcyjnego, który przy wprowadzaniu nowych, intensywnych funkcji stwarza możliwość wznoszenia elementów lub zespołów dominujących nad starą strukturą⁹.

Pozostawienie zapisu w formie definiującej, bez przeprowadzenia dyskusji nad kierunkami kreacji

architektonicznej, może prowadzić do przesłania, zakrywania czy też do dyskwalifikacji elementów fortyfikacyjnych. Dlatego też, funkcjonowanie definicji modelu indukcyjnego wydaje się być mało uzasadnione w konserwatorstwie zabytków. W dziedzinie ochrony zabytków powyższy model nie powinien mieć racji bytu.

Zagadnieniom konserwacji murów obronnych nieco uwagi poświęca E. Małachowicz w „Konserwacji i rewaloryzacji architektury w zespołach i krajobrazie”¹⁰. Zachowane reliktory są odsłaniane, uzupełniane i rekonstruowane w celu ich czytelności i ekspozycji. Chroniąc fortyfikacje obronne przed wpływem czynników atmosferycznych stosuje się różne formy przykryć. W krajobrazie miejskim spotyka się wkomponowane fragmenty umocnień obronnych w zabudowę o rodowodzie późniejszym lub współczesną. Jednak podstawową i przyjętą zasadą powinno być eksponowanie przede wszystkim samego obiektu¹¹. Programowanie funkcji usługowych, np. restauracji, schronisk noclegowych w strefach lokalizacyjnych obiektów obronnych może powodować ich niekorzystne przekształcanie w obiekty użytkowe¹².

Ochrona architektury *militaris* jest segmentem ochrony zabytków budownictwa i architektury i rozpoczyna się już w momencie tworzenia dzieła architektonicznego. Natomiast trwałość dzieła jest jednym z głównych celów kreacji. Andrzej Kałużka termin ochrony zabytków poszerza o pojęcie „kodu pamięciowego”, mającego znaczenie dla zachowania indywidualnej, jak i zbiorowej świadomości społeczeństwa¹³. Rozpoczynając proces ochrony zabytku należy więc w pierwszej kolejności umieć formułować jego potencjał twórczy tchnięty przez twórcę (twórców) i specjalistów konserwatorów. Każdy obiekt zabytkowy staje się nośnikiem zmieniających się prądów kulturowych.

Rozpatrując zamierzenia rewaloryzacyjne dzieł obronnych należy w dobie współczesnej zweryfikować i opracować w sposób metodyczny nowe Miejscowe Plany Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego dla gmin, które są właścicielami fortów Twierdzy Przemyskiej. Twierdza Przemysł pod względem stosunków własnościowo-prawnych należy do gmin: Przemysł, Żurawica, Medyka, Krasiczyn, Orły, miasto Przemysł. Dwanaście dzieł obronnych usytuowanych jest na terenie Ukrainy, a forty w Bolestraszcach, Siedliskach, Jaksmanicach są własnością Skarbu Państwa¹⁴. Funkcjonujące Miejscowe Plany Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Gmin opracowane w latach 1988-1994 zawierają zapisy, które już odstają od współczesnych możliwości zagospodarowania i adaptacji zachowanych fortyfikacji. W planach tych zawarte

są zapisy mówiące o tym, że Twierdza Przemysł objęta jest ochroną konserwatorską. Po łańcuchach umocnień budowli militarnych można prowadzić trasy turystyczne, wprowadzić funkcje rekreacyjne i inne służące wypoczynkowi człowieka. Twierdzę pierścieniową winno się oznakować tablicami informacyjnymi. Założona funkcja turystyczna ograniczająca się do szlaków turystycznych i tablic informacyjnych oraz funkcja rekreacyjno-wypoczynkowa zawężają skalę prac restauracyjnych i adaptacyjnych. Przyjęty i obowiązujący zapis w formie prawa miejscowego nie precyzuje stref ochrony konserwatorskiej, co stanowi istotne zagrożenie dla systemów fortyfikacyjnych ze stromy poszerzających się obszarów inwestycyjnych¹⁵.

W świetle powyższych uwarunkowań, gdzie Twierdza Przemysł jest własnością kilku podmiotów, a Miejscowe Plany Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego Gmin wyznaczają adaptację fortów pod kątem zawężonej funkcji turystycznej i funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej, zamierzenia ochrony i zagospodarowania zabytków fortecznych zaliczyć można do zagadnień o dużej skali trudności.

Obowiązek dbałości o zachowanie zabytku spoczywa na właścicielu i użytkowniku (art. 25 ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury, Dz. U. z 1999 r. Nr 98 poz. 1150 i z 2000 r. Nr 120, poz. 1268), dlatego też od wójtów i starosty zależy przyszłość zabytków sztuki inżynierii wojskowej. Właściciele mający wpływ na kreację Miejscowego Planu Ogólnego Zagospodarowania Przestrzennego i poszukujący potencjalnych inwestorów dysponują ciągle poszerzającą się skalą kierunków możliwości zagospodarowania i adaptacji zachowanych dzieł fortecznych.

Samorządy lokalne jako reprezentanci lokalnych społeczności ponoszą odpowiedzialność za przyjmowanie i ustanawianie odpowiednich metod i struktur w procesach decyzyjnych konserwacji zabytków.

Przy obecnym stanie zaniechania opieki nad fortyfikacjami rodzi się konieczność opracowania planów działań ratowniczych i wstrzymujących procesy destrukcyjne systemów obronnych¹⁶. W inicjatywach lokalnych pojawiają się propozycje zainicjowania robót publicznych i prac interwencyjnych, które obejmowałyby prace pielęgnacyjno-porządkowe, przy spełnieniu warunku specjalistycznego nadzoru. Systemy fortyfikacyjne wymagają prowadzenia na bieżąco interwencji i kontroli z zakresu ochrony środowiska, monitoringu stanu aktualnego. Ten podstawowy i jakże istotny zakres prac – mający w swym obszarze zabiegi interwencyjne, które pozwolą utrzymać i zachować reliktory dzieł obronnych, właściciele i użytkownicy winni już pro-

wadzić. Proces ochrony i użytkowania budowli obronnych jest mocno opóźniony.

Dysponujemy szczątkowymi i fragmentarycznymi studiami badań, które przedstawione zostały w powszechnie funkcjonującej literaturze. Proces kreacji dzieł fortecznych nie został przebadany¹⁷. Szczegółowego omówienia wymagają zagadnienia:

1. Wielokulturowa istota budowli.
2. Plany twierdzy w skali urbanistycznej i plany poszczególnych dzieł obronnych.
3. Techniki i technologie użyte w czasie tworzenia struktur i form budowli.
4. Systemy komunikacji zewnętrznej i wewnętrznej.
5. Funkcja założenia i pojedynczych wnętrz.
6. Architektoniczne dekoracje i detal plastyczny.
7. Transformacja krajobrazu Przemyśla i przyległych gmin.
8. Konserwacja w aspekcie prognoz finansowych.

¹ Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000, Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji, 23-26 października 2000, Materiały konferencyjne, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 2000 s. 189

² B. Szmygin, Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku, Lublin 2000, s. 6

³ J.T. Frazik, Niektóre problemy badawcze i konserwatorskie murów obronnych Przemyśla z XVI i XVII w., Cza-

sopismo techniczne z 5 B. 1972 r.; J. Bogdanowski, Przemysł. Wytyczne adaptacji dawnych obwarowań w otoczeniu starego miasta. Kraków 1967 mps

Problemy systematyki i konserwacji fortyfikacji ziemnej z okresu od XVI do XIX w na terenie woj. Rzeszowskiego. Opieka nad zabytkami Rzeszów 1967 ; tenże Twierdza Przemyśl, Teka konserwatorska, Polska Południowo-Wschodnia, T.4. Rzeszów 1991, s. 94-96

⁴ J. Bogdanowski, Twierdza Przemyśl..., o.c. s. 96

⁵ W. Brzoskiwinia, J. Środulska – Wielgus, K. Wielgus, Twierdza Przemyśl, wczoraj, dziś, jutro, Przemyśl 2002, s. 85-144

⁶ Tamże, s. 90

⁷ Tamże, s. 95

⁸ Tamże, s. 110-145

⁹ Tamże, s. 120

¹⁰ E. Małachowicz, Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie, Oficyna Wydawnicza Politechnik Wrocławskiej, Wrocław 1994, s. 245-246

¹¹ Tamże, s. 245

¹² Tamże, s. 246

¹³ A. Kadłuczka, Ochrona zabytków architektury, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, Kraków 2000, s. 136

¹⁴ A. Sapeta, Dzisiejsze zagrożenia Twierdzy Przemyśl raport w: Informator Regionalny Twierdza Przemyśl, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego Rzeszów 1997

¹⁵ Marek Gosztyła, Zamierzenia rewaloryzacyjne dzieł obronnych z okresu I wojny światowej, Zeszyt popularno-naukowy Nr 1/2000, Stowarzyszenie Opieki nad Twierdzą Przemyśl, Dziedzictwem Kulturowym Ziemi Przemyskiej, s. 29-30

¹⁶ Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska..., o.c. s. 190

¹⁷ Znani są inżynierowie fortów: Salis-Soglio, Bruner, Werner i Gołogórski